

МИЛКА ИВИЋ
(Београд)

КОГНИТИВНИ И ГРАМАТИЧКИ АСПЕКТИ ЕВАЛУАЦИЈЕ ИЗРАЗОМ ДОБАР (-А, -О)

У раду се описује семантичко-синтаксичко понашање придевског израза *добар* (-а, -о) у савременом (стандардном) српском. Утврђује се да је тај израз способан да отелотвори собом различите појмовно-граматичке јединице, укључујући чак и такве које, на појмовној разини, оличавају собом детерминативну јединицу прилошког типа, семантизовану под неким околностима у квалификаторском, а под неким у квантификаторском смислу. Размотрено чињенично стање, уколико га буду убудуће помињали граматички описи намењени настави српског, биће од несумњиве помоћи странцима опредељеним за то да што боље савладају тај језик, а лингвисти теоретичари, психолози и антрополози, увидима у њега, добиће корисне податке за своја закључивања о томе по којим се све принципима устројавају когнитивни процеси.

Кључни изрази и појмови: евалуатив моралности одраслих; евалуатив децег понашања; евалуатив начина обављања професионалне активности; релевантна улога појма о акционости; спој синтаксичке атрибутивности и прилошки семантизоване функције; квалификатор у служби квантификације.

Осматрањем функционисања језичких датости наука настоји да прибави себи, између осталог, и одговарајуће увиде у регулативне принципе човековог когнитивног приступа стварима. Разматрање које следи о семантичко-синтаксичком понашању одредбе *добар* (-а, -о) у савременом (стандардном) српском језику предузима се овом приликом не само са циљем да се то понашање детаљније опише, већ и да се, макар и у најмањој мери, припомогне поменутом настојању.

Заслуга је Игора Мельчука што је први посебно скренуо пажњу на чињеницу да постоје извесне појмовне јединице које су фундаменталног карактера у том смислу што устројавају собом универзални инвентар таквих значењских података који се обелодањују, било граматичким, било лексичким путем, у с в и м језицима света, укључивши у њих и податак „’хороший’ (= ’как следует’)“ (Мельчук 1967, стр. 1345). То додатно објашњење да под *хороший* треба имати у виду

значење 'као што и треба да буде' било је ту доиста неопходно дати будући да су у руском разни позитивни квалитети означиви тим изразом, пре свега она два својства која у (стандардном) српском исказују две посебне лексеме: ако је морално својство у питању, рећи ћемо *добар* (-а, -о), а ако је естетско — *леп* (-а, -о). Разлог због којег не смемо мимоићи осврт и на ту околност онда кад разматрамо принципе употребе израза *добар* (-а, -о) јесте тај што је управо описана руска ситуација иначе или била¹, или још увек јесте, заступљена у разним језицима, посебно словенским².

Прво питање које се поводом Мељчукове констатације намеће гласи: а по каквим се то критеријима нека говорна средина одређује за позитивну оцену у смислу 'онакав (-а, -о), какав (-а, -о) и треба да буде'?

Сходно проницљивим увидима Зузане Тополињске (Topolińska 2001, стр. 391), њу завређује, кад је о људском роду реч, сваки онај представник тога рода који се према другима понаша онако како би он сам желео да се други према њему понашају („*który w stosunku do innych zachowuje się tak, jakby chciał żeby oni zachowywali się wobec niego*“), а кад се ради о употребним предметима, онај предмет који функционише управо онако како бисмо ми и хтели да он функционише („*który funkcjonuje tak, jak byśmy chcieli*“). Рајна Драгићевић, са своје стране, имајући у виду управо наш израз *добар*, нагласила је: „Све што је похвално, то је добро, уз сваку именицу којом се означава неко или нешто што треба позитивно вредновати употребљава се придев *добар*, и то готово без ограничења“ (Драгићевић 2001, стр. 199).

Да се од представника људског рода у принципу очекује, као нешто нормално, да буде позитивна, племенита особа сведочи, на специфичан а врло упечатљив начин, (не)коришћење, не само у српском језику, одговарајуће одредбе уз класификаторско именичко лексичко језгро предиката онда кад су у питању људска бића.

¹ „Прасловенски језик је имао низ основа за позитивно вредновање човека, и оне никако нису биле ограничене на моралне квалитете, што је случај и у индоевропским језицима, где се као извори речи 'добар' јављају 'одговарајући', 'прав, исправан', 'леп', 'уређен'“, нагласила је, ослањајући се на податке из књиге, Виск 1988, Јасмина Грковић Мејдор у своје реферату са насловом *Семантичка промена као одраз сусрећа култура: њагански и хришћански културни модел код Словена* који је она прочитала на симпозијуму *Сусрећи култура*, одржаном 1–2. XII 2004. на Филозофском факултету у Новом Саду. И тај, и остали реферати са тог скупа биће објављени у посебном зборнику с одговарајућим насловом.

² Користан увид у то какве су у том погледу актуелне прилике на појединим странама словенског језичког света даје рад Topolińska 2001.

Наиме, уколико се о живим створовима ради, њихову примарну, фундаменталну класификацију обављају лексеме које именују разлику између основних биолошких врста живог организма: *човек/животиња/биљка*. Ради констатовања чињенице да је та и та особина својствена тој и тој одраслој особи мушкога рода, назив особине која се има у виду поставља се у предикатску синтаксичку позицију било самостално: *Он је добар*, *Он је њамеџан* и сл., било у споју с именичким класификатором тог примарног, биолошког типа: *Он је добар човек*, *Он је њамеџан човек* и сл. Ако је одрасла особа женско, поред истих тих двеју могућности исказивања (*Она је добра*, *Она је њамеџна* и сл.; *Она је добар човек*, *Она је њамеџан човек* и сл.), постоји и трећа, а то је могућност да се, уместо хијерархијски примарног универзалног биолошког класификатора за људску врсту — именице *човек*, употреби класификаторски израз секундарнијег дистинктивног значаја — именица *жена* (*Она је добра жена*, *Она је њамеџна жена* и сл.). Међутим, без обзира на пол, на информацију да је та одређена људска јединка о којој је реч по својим својствима 'племенита управо онако како људски створ и треба да буде' упућује и самостално предикатски остварена лексема *човек*, тј. остварена ван споја с било каквом одредбом³ — уп. *Не њосустџани, настџави да у свему будеш човек као и досад*⁴ /= 'не посустани, настави да будеш у свему исправан као што си досад био'/, *Ако она није њрема џеби човек, не знам ко јесте* /= 'ако она није према теби добра, племенита, не знам ко јесте'/ и сл.

Није искључено, додуше, да нечија доброта буде исказана и на један сасвим специфичан начин — метонимијским поступком, а тај се своди на одговарајуће помињање *срца*, тј. оног човековог органа који је од суштинског значаја за његово битисање у свету, па, према томе, и за оствареност врлина које га красе: *Он је доброг срца*, *Он има добро срце*, *Он има срца*. Као што се из наведених примера разабера, у таквим случајевима постоје три могућности: (1) да се у позицију лексичког језгра предиката постави генитивна синтагма оличена именицом *срце* и атрибутском одредбом *добро*; (2) да се спој исте те имени-

³ Осврћући се на сличну ситуацију имплицирања позитивне одредбе уз класификаторску именицу у руском језику, Елена Вольф (Вольф 1978, стр. 182) упозорава на чињеницу да је, управо због остварљивости такве ситуације, реченици *Он был человеком* својствен двосмисао; зависно, наиме, од комуникативног контекста у који ћемо је поставити, њој ће се приписати или информација (1) „Он был человеком (а не, например, обезьяной, при класификации)“, или информација (2) „Он был человеком в полном смысле этого слова, настоящим человеком“.

⁴ Сви примери, наведени ради егземплификације, у овом разматрању преузети су из разговорног језика аутентичних Београђана.

це и исте те одредбе искаже као објекатска допуна глагола *имати*; (3) да се тај глагол допуни само именицом *срце* у генитивном падежном облику а без експлицитно изражене одредбе.

Има, разуме се, и таквих појава овог света којима је ускраћена могућност позитивног вредновања. У својој раду Вольф 1978, Елена Вольф је упозорила на чињеницу да до евалуативне детерминације може доћи само онда кад су објектима детерминације својствене социјалне функције које су податне оцењивању, што ће рећи да су прихватљиви искази као *добар ученик* или *добар ручак*, али не и **добар крокодил* или **добра ѿланеѿа* („в тех случаях, когда объект оценки имеет определенные, социальные функции, которые могут оцениваться. Так, понятны сочетания *хороший ученик, хороший обед*, но не *хороший крокодил, хорошая ѿланеѿа*“ — оп. cit., стр. 52–53). У свом десетак година позније објављеном раду иста је ауторка призвала пажњу стручњака и на ту околност да позитивна/негативна оцена која се у некој говорној средини додељује некој датој појави обавезно происходи из тамо владајуће норме и постојећих стереотипа са којима људи у сваком конкретном случају усклађују своју одлуку о томе треба ли се или не треба определити за позитивну евалуацију („L'évaluation suppose prise en compte de la norme et des stéréotypes d'évaluation, c'est à dire des notions sociales définissant par rapport à tel ou tel objet ce que recouvre 'bien' ou 'mal'“ — Volf 1987, стр. 526). А колико је норма по себи важна, упозорава даље Елена Вольф (на стр. 527), потврђује и та чињеница да постоје глаголи који у своју значењску структуру укључују појам о њој — наш глагол *ѿоѿраѿиѿи*, на пример, има пресупозициону сему 'одступљено од норме', а основну сему 'повратак норми'. Истом приликом она се осврнула на могућност да и позитивно својство фактом своје изузетно интензивне остварености прекорачи норму, што бива сигнализано исказивањем одговарајућег интензификаторског лексичког решења уместо придева *добар (-а, -о)* — уп. *изванредан ѿевач са добар ѿевач*.

Прекорачење норме о којој је реч може се, уосталом, обелоданити и удруживањем придева за позитивну евалуацију с каквим интензификаторски семантизованим прилогом. Ту, међутим, пред језичке стручњаке искрсава један засада још недовољно проучаван проблем, а то је неподударност међу језицима у погледу својственог им инвентара тако коришћених прилошких лексема. У својој раду Patzke 2003 (на стр. 195), посвећеном видовима интензификације у руском, Уна Patzke наводи, између осталог, и конструкцију *ужасно хороѿаѿа* чији се дословни српски преводни еквиваленти у свакодневној говорној пракси по правилу не остварују. Уместо да кажу **ужасно добра*, од-

носно *ужасно *леја*, говорни представници (стандардног) српског ће у таквим приликама најрадије посегнути за количинским прилогом па рећи: *много добра, веома добра*, односно *много леја, веома леја*.

Неће се, додуше, у неким приликама устручавати ни од тога да начинским прилошким изразом *ишако* сигнализују интензивну заступљеност позитивног својства именованог датим придевом — уп. *Она је ишако иамешна!*, *Он је ишако добар!* и сл. А које су то све околности које фаворизују коришћење баш тог израза у интензификаторске сврхе, засада не знамо довољно; ради се, наиме, о појави коју тек треба подробно размотрити и објаснити.

Познато је да се у српском језику накалемљивањем префикса *йре-* на придевску реч лексичко значење те речи проширује податком о томе да је особина њоме саопштена заступљена у одвећ великој мери, што се најчешће оцењује као нешто што је по себи негативно — уп. *йревисок* (-а, -о), *йреширок* (-а, -о), *йрешесан* (-а, -о), *йреслаб* (-а, -о) и сл. Међутим, претерано заступљена доброта у неком људском бићу не само што не одбија друге људе од себе, већ их, напротив, одушевљава. Отуда рећи за неку особу да је *йредобра* значи доделити њеној људској природи максимално позитивну оцену.

Не подлежу, међутим, само називи живог карактеризацији у смислу 'добар' или 'лош'; подлежу јој и називи неживог. У том другом случају опредељивање, у некој социјалној средини, за позитивну или негативну оцену најнепосредније зависи од њених наслеђеном културом устројених евалуативних критерија. А културе многих народа се, као што знамо, у појединим детаљима темељито разликују; ко може, на пример, тврдити да је појам о томе какав треба да су својства „доброг ручка“ идентичан за Србина из Јагодине и за Јапанца из Кјота? Другим речима, кад је посредни разматрање проблема оцењивачке квалификације у смислу 'добар (-а, -о) / 'лош (-а, -о)' у било којем језику света, неопходно је, између осталог, што подробније износити на видело оне културне „калупе“ који би могли бити, у датом случају, непосредно одговорни за приклањање исказаној оцени.

При идентификовању особине својствене људском створу, придев *добар* (-а, -о) се појављује, као и толики други придеви, не само у атрибутој, већ и у предикатској синтаксичкој позицији. У служби именичког атрибута он по правилу не бива у значењском погледу двосмислен, док у функцији самосталног лексичког језгра он то лако може бити. Разлози таквом стању ствари су ови:

Оцену 'добар' везујемо или за одраслу особу (*добар човек*), или за дете (*добро дете*). Одраслом човеку се таквом оценом разоткрива карактерна особина, а детету испољено понашање. Отуда и неидентен-

тично изражена антонимијска релација у ова два случаја — а с једне стране *добар човек / лош човек*, а с друге стране *добро дете / неваљало дете*. Отуда и то да, кад се изостави одговарајући комуникативни контекст, па се наведе само нечија изјава *Он је добар*, квалификатив *добар* је двосмислен по значењу. Наиме, ако под *он* треба разумети, рецимо, тридесетогодишњака, јасно је да се има у виду његово карактерно својство, а ако поменути изјаву даје мајка о свом трогодишњем дечачићу, подразумевљиво је да она њоме некога обавештава како је с њеним сином све у реду — никакве несташлуке није починио нити има изгледа да ће их починити.

У теоријски оријентисаној лингвистичкој литератури два се критерија помињу као изузетно важна за разврставање придева на посебне граматичко-појмовне јединице. Оба се тичу особина које придеви именују; с једне стране, те особине могу, по природи својој, или бити, или не бити ефемерног карактера, а с друге стране оне, опет по природи својој, могу бити тако устројене да њихово испољавање или јесте, или није податно свесној контроли.

У своме раду Kratzer 1995, Angelika Kratzer упозорава научну јавност на ту релевантну појаву да придеви са значењем особине која нема ефемерни карактер не могу бити ближе одређени по критерију места („cannot be modified by locatives“ — *op. cit.*, на стр. 128), док за онај други значењски тип придева семантичко-синтаксичка рестрикција не важи (уп. *Он је био болестан у Паризу*, *Он је био њијан на њој журци* и сл., али не и **Он је био висок у Паризу*, **Он је био њлавоок на њој журци* и сл.). Кад је израз *добар* у питању, прихватљиве су изјаве као (1) *Мали Перица је био добар у ауџобусу* и сл., а оне као (2) **Учиџељ Пеџровић је био добар у ауџобусу* и сл. нису. Другим речима, примена тог релевантног дистинктивног критерија о којем говори Angelika Kratzer даје потврду томе да су *добар* из примера (1) и *добар* из примера (2), по својој појмовно-граматичкој природи, два неидентична лексичка ентитета.

Исто потврђује и онај други разликовни критериј оличен могућношћу/немогућношћу свесне контроле над именованом особином, а чију релевантност документује, како напомиње Елена Вольф (в. Вольф 1978, стр. 56), факат спојивости/неспојивости датого придева с императивним обликом (рећи *буди храбра!* или *Буди њприсџојан!* јесте прихватљиво, а **Буди сањива!* или **Буди уморан!* није). Наиме, док се детету *Перици* може запретити у смислу *Перице, буди добар у ауџобусу!* ништа слично не долази у обзир ако је његов учитељ *Пеџровић* у питању.

Уколико се, међутим, израз *бишћи добар* допуни податком 'према неком', он добија значење 'понашати се у складу са моралним нормама' и употребљив је било да се има у виду дете или одрастао људски створ. *Перице*, рећи ће, на пример, мајка свом дечачићу, *буди добар њрема маци, не вуци је за реи!*, као што ће, рецимо, о неком преминулом старијем човеку његови ожалопћени суседи говорити: *Био је добар њрема нама, доиушћао нам је леиши да њо цео дан седимо у његовој баишћи*.

Пред крај прве половине шездесетих година ХХ века, познати амерички лингвиста Jerrold J. Katz, осматрајући енглеске језичке датости, први је продубљеније осветлио смисао споја евалуативне одредбе с именицама типа *мајка*, *учишћел*, *ѡсловођа* и сл. које, уз информацију да је људски створ посреди, износе и податак о његовој специфичној друштвеној улози. У таквом споју, закључује Katz, одредба функционише као својеврсни обавештајни знак успешног/неуспешног обављења свих оних дужности које се неминовно намећу свакоме ко се у именованој улози затекне („A noun that has the semantic marker (Role) in its reading, such as 'mother', 'teacher', 'foreman', etc. permits evaluation in terms of the performance of *duties* to which someone occupying such a role is obliged“ — Katz 1964, стр. 752). Да би значај запаженог био још уочљивији, допунићемо његову констатацију следећом:

Остварена у таквим спојевима, дата атрибутска одредба, на појмовној разини, не функционише, у ствари, уопште као придев, него као прилог, у том смислу што не разоткрива ништа од свега онога што би могло бити својствено самом људском створу као таквом, већ обавештава о успешности начина на који он, затечен у именованој функцији, обавља све оне активности које су за ту функцију неминовно везане.

До такве у ствари прилошке евалуације долази, уосталом, редовно и онда када се предикатски употребљен придев који се односи на неко лице затекне у споју са локативном формом глаголске именице акционог значења: *Он је добар у мачевању* = 'Кад учествује у мачевању, он добро чини то што у таквом случају треба чинити', *Она је добра у трци на сто метара* = 'Кад учествује у трци на сто метара, она добро чини то што у таквом случају треба чинити'.

И предикатском придеву придодата акузативна конструкција с предлогом *за*, баш као и претходно поменута локативна, релативизује изнету позитивну оцену у том смислу што њено важење повезује искључиво с оним о чему се у придодатој конструкцији говори — уп. *Он би био добар за директора* = 'Кад би био директор, он би

дужности директора д о б р о о б а в љ а о'. Кад нису људи у питању, присуство исте те конструкције уз предикатски придев има за циљ да обавести у односу на шта коришћење онога што именује реченични субјекат има позитиван ефекат те заслужује похвалу — уп. *Тај чај је добар за айеџиџи* = 'тај чај добро делује на апетит'. И у првом и у другом случају употребом датог придева опет је имплицирана, у ствари, прилошка детерминација, тј. 'добро би обављао те и те дужности', односно 'добро делује на то и то'.

Да је појам о акционости одлучујући фактор за то хоће ли се моћи или неће придев о којем је реч атрибутски повезати с неком именицом чијим се поменом људски створ класификује по критерију освојеног друштвеног статуса потврђује следеће:

Ако је посреди класификовање искључиво по неком друштвено релевантном звању, али без имплицирања одговарајућих делатности везаних за то звање, могућност употребе придева изостаје. Другим речима, искази као *Он је добар њрофесор* (подразумева се: 'оно што предаје, он добро предаје') прихватљиви су, док искази као **Он је добар доценџи* нису.

Још један феномен у вези с атрибутском употребом разматраног придева заслужује овом приликом посебан осврт, а то је могућност да се, у контакту с појмовном садржином дате именице, њему својствена позитивна евалуација у смислу 'какав (-а, -о) би и требало да буде' поистовети с к в а н т и ф и к а ц и о н и м податком 'остварен (-а, -о) у високој мери'.

На списку именица које својим значењем намећу ту квантификациону интерпретацију налазе се, на пример, лексичке јединице *џриход* и *хонорар*. Похвално се изразити о неком конкретном приходу, о неком конкретном хонорару, тј. изјавити: *добар џриход*, односно *добар хонорар*, значи имплицирати да се тај приход, односно тај хонорар, отелотворује у виду позамашне суме новца.

Понекад се чак никаква похвала не подразумева, него се просто пуна заступљеност нечега, дакле оно својство које се иначе, у другим приликама, с разлогом поима као позитивно, исказује употребом израза *добар (-а, -о)* — уп. на пример *Поџио је добрих џола лиџира вина*, *За џај безобразлук добила је од мајке добре баџине* и сл.

Остаје да се што подробније испита у којим све случајевима долази до овакве семантичко-синтаксичке службе разматраног придева. Податке о њој, али и о оним другим његовим претходно помињаним семантичко-синтаксичким службама, које такође досада нису бивале адекватно регистроване у одговарајућим наставним уџбеницима, вала би убудуће доследно укључивати у њих. Такво би укључивање,

између осталог, знатно користило странцима који се посвећују учењу српског језика.

Очекивању тог повољног практичног исхода придружује се, међутим, и очекивање неких нових корисних увида на теоријском плану. Наиме, као што је на самом почетку овог излагања напоменуто, когнитивно оријентисани научни посленици, из обавештења о томе како се у семантичко-синтаксичком погледу понашају језичке датости, извлаче одговарајуће закључке у функционисању људског ума. А језичка јединица *добар* (-а, -о), својим специфичним детерминативним својствима, на која овај рад упозорава, просто као да подстиче предузимање управо тако усмерених истраживачких подухвата.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Buck 1988: Carl Darling Buck, *A dictionary of selected synonyms in the principal Indo-European Languages. A contribution to the history of ideas*, Chicago and London 1988, The University of Chicago Press.
- Волф 1978: Елена М. Волф, *Грамматика и семантика прилагателног*, Москва 1978.
- Volf 1987: Elena M. Volf, L'Evaluation et l'assymétrie des traits „bien/mal“, *Aspects of Language. Studies in Honor of Mario Alinei*, Vol. II, Amsterdam 1987, 525–535.
- Гркович-Мејдор: Јасмина Гркович-Мејдор, Семантика промена као одраз сусрета култура: пагански и хришћански културни модел код Словена. (Штампа се у Зборнику реферата са симпозијума *Сусрећи култура* (1–2. XII 2004), Нови Сад).
- Драгићевић 2001: Рајна Драгићевић, *Придеви са значењем људских особина у савременом српском језику. Творбена и семантичка анализа*, Институт за српски језик САНУ, Библиотека Јужнословенског филолога, Нова серија, књ. 18, Београд 2001.
- Katz 1964: Jerrold J. Katz, Semantic Theory and the Meaning of 'Good', *The Journal of Philosophy*, Vol. LXI, № 23, 1964, 739–766.
- Kratzer 1995: Angelika Kratzer, Stage-level and individual-level predicates, *The Generic Book*, Greg N. Carlson and Francis J. Pelletier (eds.), Chicago, University of Chicago Press 1995, 125–173.
- Мельчук 1967: И. А. Мельчук, К вопросу о „внешних“ различительных элементах: семантические параметры и сочетаемости, *To Honor Roman Jakobson* Vol. II, 1967, The Hague-Paris, (=Janua linguarum. Series Major XXXII), 1340–1361.
- Patzke 2003: Una Patzke, Aspekte der intensivierung im Russischen, *Slavistische Beiträge*, 422, München 2003, 189–210.
- Topolińska 2001: Zuzanna Topolińska, DOBAR — UBAV (fragment „bałkańskiego obrazu świata“), *Studies on the Syntax and Semantics of Slavonic Languages. Studia Slavica Oldenburgensia* 9, Oldenburg 2001, 391–399.

Summary

Milka Ivić

**THE COGNITIVE AND GRAMMATICAL ASPECTS
OF THE EVALUATIVE USE OF *DOBAR***

Drawing on a corpus of conversational Standard Serbian materials, the author examines the ways in which the adjective *dobar* performs its evaluative function. She points to the following hitherto unnoticed facts:

If the evaluation concerns an adult human being *dobar* is perceived as a moral quality, whereas to say of a child that he is *dobar* is to praise his behavioral property. If nomina professionalis are concerned, although syntactically used as an attributive adjective, *dobar* semantically functions in fact as an adverbial modifier disclosing the appropriate performance of the activities which make the person under consideration properly qualified for his/her occupation.